

Συνέχειες, ασυνέχειες και ρήξεις στον ελληνικό κόσμο κατά τα νεώτερα χρόνια: η περίπτωση της Πελοποννήσου (1685-1715)

Γιώργος Β. Νικολάου*

Στη μνήμη του Μιχαήλ Σακελλαρίου

Η κατάκτηση της Πελοποννήσου από τα βενετικά στρατεύματα υπό την αρχηγία του Francesco Morosini, σε τρεις διαδοχικές εκστρατείες (1685, 1686, 1687), με την οποία τελειώνει η περίοδος της πρώτης οθωμανικής κυριαρχίας στη χώρα (1460-1685/87), εγγράφεται στη σύγκρουση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, του συνασπισμού του Lintz με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι αρχίζει για την πελοποννησιακή χερσόνησο η περίοδος της δεύτερης Βενετοκρατίας, η οποία θα διαρκέσει ως το 1715. Βέβαια η Πελοπόννησος θα παραχωρηθεί επίσης στο βενετικό κράτος με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699)¹. Για τη Βενετία η κατάκτηση της Πελοποννήσου, της μεγαλύτερης κτήσης που είχε ποτέ στην Ανατολή, σήμαινε τη βραχύχρονη, επιστροφή της στα ελληνικά ηπειρωτικά εδάφη και την, εν μέρει, ανασύσταση του αποικιακού της κράτους. Ποιες ήταν όμως οι συνέπειες αυτής της κατάκτησης για τον πελοποννησιακό πληθυσμό; Συνιστά, και αν ναι σε ποιο βαθμό, αυτή η πολιτική αλλαγή μία πραγματική ρήξη, σε σχέση με την προηγούμενη οθωμανική κυριαρχία ή τη συνέχεια μιας κατάκτησης, η οποία δεν διέφερε ουσιαστικά από την προηγούμενη; Έχουμε επιβίωση χαρακτηριστικών της οθωμανικής περιόδου στη βενετική; Είναι ορισμένα από τα ερωτήματα στα οποία θα προσπαθήσουμε να δώσουμε απαντήσεις στον χρόνο που έχουμε στη διάθεσή μας.

Θα εξετάσουμε, λοιπόν, το πολύ σημαντικό ζήτημα των συνεχειών και των ασυνεχειών, των ρήξεων ή τομών στην ιστορία του ελληνικού χώρου μέσα από το παράδειγμα της Πελοποννήσου κατά τη «μετάβασή» της από την πρώτη οθωμανική κυριαρχία στη δεύτερη Βενετοκρατία² και, εν συνεχεία, πάλι στην οθωμανική κυριαρχία. Η διαδοχική αυτή εναλλαγή κυριάρχων στην Πελοπόννησο, κατά τα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αι., μας προσφέρει ένα πρώτης τάξεως παράδειγμα προκειμένου να μελετήσουμε το ζήτημα των πολλαπλών επιπτώσεων της πολιτικής μεταβολής σ' έναν συγκεκριμένο χώρο και σε μία συγκεκριμένη ιστορική περίοδο³. Πρέπει δε να λάβουμε υπόψη μας έναν καθοριστικό

---

* Ο Γιώργος Β. Νικολάου είναι Επίκουρος καθηγητής Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Τελευταία μονογραφία του: *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του Νεοελληνικού κράτους*, εκδόσεις Ηρόδοτος, Αθήνα 2009. Email: nikolaou@cc.uoi.gr

¹ Βλ. αναλυτική έκθεση των γεγονότων αυτού του πολέμου στον ευρωπαϊκό χώρο (Eickhoff 1988) και (Setton 1991). Για την καταγραφή των γεγονότων για την κατάκτηση εδαφών του ελλαδικού χώρου από τους επίσημους ιστοριογράφους της Βενετίας βλ. (Locatelli 1691) και (Garzoni 1705). Πολλές λεπτομέρειες, με εικονογραφικό υλικό, δίνονται σε πρόσφατη έκδοση ημερολογίου αυτών των εκστρατειών (Λιάτα - Τσιγκάκης 1998). Από τις νεότερες μελέτες βλ. (Χασιώτης 1974, 13-37), (Βακαλόπουλος 1973, 15-42), (Μάλλιαρης 2008, 23-29). Πλούσια στοιχεία για τον πόλεμο της Πελοποννήσου και την ιστοριογραφία του δίνουν οι μελέτες της Αναστασίας Στουραϊτή (Στουραϊτή 1999 και Sturaiti 2001), καθώς και ο τόμος που εκδόθηκε με επιμέλεια των Laura Marasso - Anastasia Sturaiti (Marasso - Sturaiti 2001).

² Ας σημειωθεί ότι ορισμένες πόλεις της Πελοποννήσου είχαν ζήσει και παλαιότερα (η Κορώνη και η Μεθώνη από το 1206 ως το 1500, το Ναύπλιο, από το 1389 ως το 1540, το Άργος από το 1394 ως το 1463 και η Μονεμβασιά από το 1460 ως το 1540) υπό μία βενετική κυριαρχία.

³ Είναι πολύ εύστοχη η παρατήρηση του Κ. Ντόκου ότι η περίοδος της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο μας επιτρέπει, μέσω των άφθονων αρχειακών πηγών που διασώζονται, να γνωρίσουμε καλύτερα τόσο την περίοδο της Τουρκοκρατίας που προηγήθηκε, όσο και εκείνη που ακολούθησε· (Ντόκος – Παναγόπουλος 1993, XI).

παράγοντα: το ότι η νεοπαγής στον Μοριά βενετική εξουσία δεν διέθετε πριν, κατά τη μακραίωνη παρουσία της στον ελλαδικό χώρο, ανάλογη εμπειρία διαδοχής σε περιοχή που περνούσε από τους Οθωμανούς στους Ενετούς. Η Πελοπόννησος και η Πρέβεζα αποτελούν τις μόνες περιπτώσεις στον ελλαδικό χώρο εναλλαγής εξουσίας από τους Οθωμανούς στους Ενετούς και εκ νέου στους Τούρκους⁴. Όπως δε παρατηρεί ο βενετολόγος Αλέξης Μάλλιαρης, το μακρύ οθωμανικό παρελθόν της χώρας είχε αφήσει τη σφραγίδα του πάνω της κατά τρόπο καθοριστικό⁵.

Μελετώντας, λοιπόν, τα γεγονότα αυτής της περιόδου στον πελοποννησιακό χώρο θα επιχειρήσουμε να δούμε ποιες ήταν οι συνέπειες αυτής της εναλλαγής κυριάρχων και αν έχουμε συνέχεια ή, αντίθετα, ρήξη: πρώτον, σε διοικητικό επίπεδο (στη διοικητική οργάνωση της χώρας): δεύτερον, σε θεσμικό επίπεδο (στους θεσμούς και στη νομοθεσία που εφάρμοσαν οι δύο αυτοί κατακτητές): τρίτον, σε οικονομικό επίπεδο (στη φορολογία και στο εμπόριο της Πελοποννήσου): τέταρτον, σε κοινωνικό επίπεδο, για να δούμε αν έχουμε συνέχεια ή αλλαγή και στην κοινωνική κατάσταση του γηγενούς πληθυσμού, δηλαδή της κατακτημένης κοινωνίας, και πέμπτον, σε θρησκευτικό επίπεδο για να δούμε ποιες ήταν οι επιπτώσεις στο ζήτημα της θρησκείας, δεδομένου ότι η μία κατακτητική Δύναμη ήταν μουσουλμανική και η άλλη χριστιανική, κλπ.

Εν συνεχεία, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε το δύσκολο, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα της πρόσληψης αυτής της εναλλαγής κατακτητών από τον γηγενή πληθυσμό. Αν δηλαδή ο πελοποννησιακός λαός αισθάνθηκε τη «μετάβαση» από την οθωμανική κυριαρχία στη βενετική ως μία πραγματική αλλαγή στην καθημερινή του ζωή ή, αντίθετα, ως συνέχεια μιας κατάκτησης, υπό άλλη έστω μορφή, και αν η κατάκτηση από μία χριστιανική, αλλά ετερόδοξη, Δύναμη θεωρήθηκε ή όχι τότε ως απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό, δηλαδή ως μία πραγματική πολιτική ρήξη. Είναι προφανές ότι πρόκειται για ένα ζήτημα που απαιτεί πολυεπίπεδη μελέτη, καλή γνώση και των δύο αυτών περιόδων και ορθή εκτίμηση όλων των παραγόντων που συντέλεσαν στη ρήξη ή στη συνέχεια, καθώς και των σημείων στα οποία αυτές εκδηλώθηκαν. Οι καίριες επισημάνσεις που έχουν γίνει σε διάφορες μελέτες από βενετολόγους ιστορικούς για τον χαρακτήρα της δεύτερης Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο μας επιτρέπουν να επιχειρήσουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια την εξέταση αυτού του ζητήματος, το οποίο δεν έχει απασχολήσει έως τώρα συστηματικά τους ιστορικούς και το οποίο συναρτάται άμεσα με την πολιτική της Βενετίας στην Ανατολή την περίοδο αυτή.

Η Βενετία βρισκόταν μετά τον 16^ο αι. σε φάση προϊούσας παρακμής ως εκ τούτου η εξωτερική της πολιτική διαμορφώθηκε όχι με βάση επεκτατικά προγράμματα ή σχέδια για την «απελευθέρωση» της ελληνικής χερσονήσου, αλλά με κριτήριο τα εμπορικά της, κυρίως, συμφέροντα. Οι Ενετοί, που ήθελαν να παρουσιάζονται ως ελευθερωτές από την οθωμανική κυριαρχία, είχαν να επιτελέσουν δύσκολο έργο προκειμένου να παγιώσουν την κυριαρχία τους και να επιτύχουν τους ειδικότερους στόχους της κατάκτησης (πολιτικούς, οικονομικούς κ. ά.). Η βενετική κυριαρχία στον Μοριά υπήρξε εφήμερη και μάλιστα αναχρονιστική, αν τη συσχετίσουμε με την παρακμή του Βενετικού κράτους και τις περιορισμένες δυνατότητές του να παίξει την εποχή αυτή έναν ουσιαστικό ρόλο στα πράγματα της Ανατολής και να

---

⁴ Η πρώτη οθωμανική κυριαρχία στην Πρέβεζα κράτησε από το 1478 ως το 1684· ακολούθησε μία βραχύχρονη Βενετοκρατία (1684-1699) και μία εξίσου βραχύχρονη δεύτερη Τουρκοκρατία (1699-1717) πριν περάσει και πάλι στην εξουσία των Ενετών για δεύτερη φορά (1717-1797).

⁵ (Μάλλιαρης 2008, 292)

υλοποιήσει τους στόχους της κατάκτησης⁶. Η υλοποίηση αυτών των φιλόδοξων στόχων ήταν αδύνατη χωρίς τη συμμετοχή των γηγενών, οι οποίοι είχαν, βέβαια, πικρές εμπειρίες από τους Οθωμανούς αλλά, ταυτόχρονα, αντιπαθούσαν τους Καθολικούς· ιδίως τα κατώτερα λαϊκά στρώματα.

Όντως η επιθυμητή από τους νέους κατακτητές συναίνεση και συνεργασία του γηγενούς πελοποννησιακού πληθυσμού χάθηκε σταδιακά, γιατί πρυτάνευσε από την πλευρά τους το οικονομικό συμφέρον, με συνέπεια να μη βελτιωθεί ουσιαστικά ή κατάσταση του πελοποννησιακού πληθυσμού. Μάλιστα οι Βενετοί χρησιμοποιούσαν από το ιδεολογικό τους οπλοστάσιο το αντιθετικό σχήμα «χριστιανοί Ενετοί» - «άπιστοι Μουσουλμάνοι» προκειμένου να πείσουν τους χριστιανούς υπηκόους τους για τη μεγάλη αλλαγή που συνέβη με τη «μετάβασή» τους από έναν «βαρβαρικό ζυγό» σε μία «πιστή και «ιερή» διακυβέρνηση. Η κρατική αυτή ιδεολογία εκφράζεται τόσο από στο *Statuto per il Regno di Morea* του 1689 όσο και από τους επίσημους ιστοριογράφους της Βενετίας· ειδικά από τον Pietro Garzoni⁷. Πάντως, η εκδίωξη των Οθωμανών και η διαδοχή τους από μία χριστιανική δύναμη έτεινε να ταυτισθεί από τον γηγενή ελληνικό πληθυσμό με την εκπλήρωση των πόθων του για απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό. Οι Πελοποννήσιοι ήλπιζαν ότι μια ηπιότερη εξουσία θα αντικαθιστούσε την οθωμανική και ότι θα ελαφρύνονταν από την επαχθή φορολογία.

Ανεξάρτητα από το αν και κατά πόσο τα παραπάνω ανταποκρίνονταν απόλυτα στους πόθους του χριστιανικού πληθυσμού, η συγκεκριμένη περίοδος έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της Πελοποννήσου. Χάρη στα πλούσια αρχειακά τεκμήρια που έχουν διασωθεί στα βενετικά Αρχεία, μπορούμε να σχηματίσουμε μία εικόνα και για την προηγούμενη οθωμανική κυριαρχία. Η βραχύχρονη διάρκεια της δεύτερης Βενετοκρατίας μας επιτρέπει να την αντιμετωπίσουμε ως μία «γέφυρα» σύνδεσης της πρώτης με τη δεύτερη οθωμανική κυριαρχία. Η ορθή αξιολόγηση αυτής της ενδιάμεσης περιόδου προϋποθέτει καλή γνώση, τόσο της οθωμανοκρατίας που προηγήθηκε, επειδή κάποια στοιχεία της (διοικητικής και οικονομικής φύσεως) διατηρήθηκαν, ως έναν βαθμό, και κατά τη βενετική κυριαρχία, όσο κι' αυτής που ακολούθησε, επειδή ορισμένα στοιχεία της βενετικής κυριαρχίας επιβίωσαν και στη δεύτερη Τουρκοκρατία. Όμως, το γεγονός ότι η διάρκεια της δεύτερης Βενετοκρατίας στο Μοριά ήταν σύντομη δεν μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τα φαινόμενα στην αποκρυστάλλωσή τους σε πιο σταθερές μορφές. Η έλλειψη του αναγκαίου χρονικού αναπτύγματος καθιστά δυνατή τη μελέτη τους μόνο εν τη γενέσει τους⁸. Υφέρει, λοιπόν, για τον ιστορικό ο κίνδυνος διολίσθησης σε απλουστευτικές και αφαιρετικές σχηματοποιήσεις. Ανεξάρτητα όμως από αυτό, η νέα τάξη πραγμάτων που θέλησαν να εγκαθιδρύσουν οι Βενετοί στην κτήση τους παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Ας σημειώσουμε με συντομία τα κυριότερα χαρακτηριστικά της.

Όσον αφορά στο σύστημα διοίκησης της Πελοποννήσου που εφαρμόσθηκε στην Πελοπόννησο στις περιόδους της πρώτης οθωμανικής κυριαρχίας και της δεύτερης βενετικής, μπορούμε να πούμε ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στη γενικές αρχές του, αλλά και ορισμένα κοινά σημεία στη διοικητική διαίρεση. Κατά την εποχή της κατάκτησής της από τους Ενετούς η Πελοπόννησος αποτελούσε ένα ξεχωριστό σαντζάκι⁹. Από την άλλη πλευρά, το οθωμανικό κράτος –σε αντίθεση με το βενετικό– ήταν θεοκρατικό με πρώτο πυλώνα του

⁶ Πρβλ. (Cessi 1981, 646-648), (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XI), (Μάλλιαρης 2008, 25).

⁷ (Μαλέζου 1996-1997, 126), (Μάλλιαρης 2008, 25, 280 σημ. 134), (Στουραϊτή 1999).

⁸ Πρβλ. (Μάλλιαρης 2009, 76), (Μιχάλαγα 2008, 364).

⁹ (Παναγιωτόπουλος 1985, 161), (Balta 2004).

τον ιερό Νόμο (*seriat*)¹⁰. Την περίοδο της δεύτερης Βενετοκρατίας διοικητής του *Βασιλείου του Μοριά* ήταν ένας Γενικός Προβλεπτής (*Provveditor General*) με τριετή, συνήθως, θητεία. Υπήρχαν, επίσης, διοικητές σε κάθε μία από τις τέσσερες επαρχίες του, με ευρείες πολιτικές και στρατιωτικές αρμοδιότητες, ένας ρέτορας (*retore*), υπεύθυνος για την απονομή της δικαιοσύνης και άλλοι ανώτεροι αξιωματούχοι. Στην κατώτερη διοικητική ιεραρχία ανήκαν πολλοί αξιωματούχοι (δικαστές, αστυνόμοι, αγορανόμοι, υγειονόμοι) και πολλοί άλλοι¹¹. Επρόκειτο, λοιπόν, για μία πολύ καλά οργανωμένη αλλά και πιο γραφειοκρατική διοίκηση, σε σύγκριση με την οθωμανική. Για να αποφεύγονται δε τα κρούσματα κακοδιοίκησης ο έλεγχος των διοικητικών οργάνων από τη μητρόπολη ήταν συνεχής. Παρόλα αυτά, οι πηγές μας πληροφορούν για πλήθος αυθαιρεσιών που διέπρατταν τα διοικητικά όργανα σε βάρος των κατοίκων¹². Η διοικητική διαίρεση που καθιέρωσαν οι Ενετοί στο *Βασίλειο του Μοριά* βασίστηκε, με μικρές διαφορές, στην προηγούμενη οθωμανική. Η βασική διοικητική μονάδα της, ο *καζάς* (*kaza*), μετατράπηκε σε *τερριτότιο* (*territorio*). Στη θέση των 22 *καζάδων*, που συγκροτούσαν πριν το *σαντζάκι* του Μοριά –όπου δεν περιλαμβανόταν η Μάνη–, δημιουργήθηκαν 24 *τερριτόρια*, μικρά διοικητικά διαμερίσματα. Αντίθετα, νέο στοιχείο αποτέλεσε η διαίρεση της Πελοποννήσου σε τέσσερες επαρχίες (*provincie*): Ρωμανίας, Μεσσηνίας, Αχαΐας και Λακωνίας¹³.

Αναμφίβολα, πιο σημαντικός απ' ό,τι την περίοδο της πρώτης οθωμανικής κυριαρχίας ήταν την περίοδο αυτή ο ρόλος των εκπροσώπων των χωριών της Πελοποννήσου¹⁴. Οι *γέροντες ή πρόκριτοι* (*vecchiardi ή primati*) αναλάμβαναν εξ ονόματος των κατοίκων τις επαφές με τη βενετική διοίκηση για διάφορα θέματα που αφορούσαν τις τοπικές κοινωνίες: μεριμνούσαν για τη δημόσια τάξη, παρείχαν πληροφορίες για το καθεστώς των γαιών, υπέβαλλαν καταστάσεις των ανδρών για επιμερισμό των αγγαρειών προς το Δημόσιο και γενικά λειτουργούσαν ως σύνδεσμοι μεταξύ της διοίκησης και των χωρικών¹⁵.

Μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες της βενετικής διοίκησης στο Μοριά ήταν η εισαγωγή του θεσμού των *αστικών κοινοτήτων* (*comunità*), ο οποίος αναδείχθηκε σε βασικό παράγοντα κοινωνικής συγκρότησης. Πρόκειται για έναν θεσμό που δεν συναντάται στις τουρκοκρατούμενες περιοχές και μ' αυτή την έννοια συνιστά μία καινοτομία σε σχέση με την προηγούμενη οθωμανική περίοδο. Η θέσπιση των *αστικών κοινοτήτων* διεκδικήθηκε επίμονα από τις επιφανείς οικογένειες της χώρας, με αποτέλεσμα μέσα σε λίγα χρόνια να συσταθούν δεκαέξι κοινότητες σε πόλεις ή κωμοπόλεις. Μέλη τους ήταν τα φιλοβενετικά «αστικά» στρώματα της υπό διαμόρφωση τοπικής κοινωνίας: οι Ενετοί και κυρίως οι πληθυσμιακά υπέρτεροι Ελληνορθόδοξοι, έποικοι (Αθηναίοι, Ρουμελιώτες, Χιώτες κ. ά.), στους οποίους παραχωρήθηκαν γαίες. Με βάση την ιδιότητα του μέλους μιας κοινότητας, ο πελοποννησιακός πληθυσμός διαχωρίστηκε σε δύο κοινωνικές κατηγορίες: στις ευάριθμες κοινοτικές οικογένειες, τα μέλη των οποίων έφεραν τον επίζηλο τίτλο του *πολίτη* (*citadino*)

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά από την τεράστια σχετική βιβλιογραφία: (Mantran 1989, 117-118, 137-138 κ. α.), (Itzkowitz 2008), (Barkey 2013, 128-132).

¹¹ (Πανοπούλου 1993, 284-288)

¹² (Πανοπούλου 1993, 284-288)

¹³ Πρβλ. (Παναγιωτόπουλος 1985, 160-163), (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XI-XII).

¹⁴ Για τους κοινοτικούς εκπροσώπους στην Πελοπόννησο κατά την περίοδο της πρώτης οθωμανικής κυριαρχίας βλ. (Pyliá 2001, I, 39), (Φωτόπουλος 2005, 35-36).

¹⁵ Βλ. (Πανοπούλου 1993), (Παπαδία - Λάλα 2005, 469), (Μάλλιαρης 2008, 234 κ. εξ.).

και στους πολυάριθμους αποκλεισμένους από τις κοινότητες, το λαό (*popolo*)¹⁶. Οι κάτοικοι της υπαίθρου (μικροϊδιοκτήτες και ακτήμονες καλλιεργητές) αποτελούσαν το μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Τις δύσκολες συνθήκες της ζωής τους τις επιδεινώναν η βαριά φορολογία και το πλήθος των προσωπικών αγγαρειών προς το Δημόσιο που επωμίζονταν¹⁷.

Οι αποκλεισμοί από τις *αστικές κοινότητες* προκάλεσαν τριβές στους κόλπους της πελοποννησιακής κοινωνίας και, σε συνδυασμό με τις οικονομικές ανισότητες, διαμόρφωσαν ένα αρνητικό κλίμα απέναντι στους Ενετούς, που εκδηλώθηκε (και) με τη φυγή πολλών μη προνομιούχων εποίκων προς τις τουρκοκρατούμενες περιοχές, απ' όπου είχαν έλθει. Οι *αστικές κοινότητες* αποτέλεσαν πεδίο ανταγωνισμών μεταξύ όσων κατοίκων των πόλεων ήταν μέλη τους και απολάμβαναν διάφορα προνόμια (απαλλαγή από τις αγγαρείες κλπ.) και των αγροτών ή ατόμων που ανήκαν στα κατώτερα στρώματα των πόλεων και ήθελαν να ενταχθούν σ' αυτές¹⁸. Πρόκειται για φαινόμενο άγνωστο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Οι κάτοικοι των πόλεων, ιδίως τα μέλη των *αστικών κοινοτήτων* που απολάμβαναν μια σειρά προνομίων, ήταν οι κατεξοχήν φορείς της φιλοβενετικής ιδεολογίας, εν αντιθέσει με την αντιβενετική ιδεολογία του μεγαλύτερου μέρους του αγροτικού πληθυσμού¹⁹. Μέσα απ' αυτόν τον θεσμό ορισμένες οικογένειες, ενίσχυσαν την κοινωνική θέση τους και μετά το 1715 διαδραμάτισαν σημαντικό προυχοντικό ρόλο, επιβιώνοντας από τις αλλεπάλληλες αλλαγές πολιτικής κυριαρχίας²⁰.

Η θέσπιση των *αστικών κοινοτήτων* είχε επιπτώσεις και στην κοινωνική διαστρωμάτωση, εφόσον οδήγησε την ανοικτή από τις οθωμανικές της καταβολές πελοποννησιακή κοινωνία προς ένα σχήμα κλειστής και αυστηρά, εν πολλοίς, οριοθετημένης κοινωνίας, με βάση δυτικά πρότυπα²¹. Η κοινωνική διαφοροποίηση του πληθυσμού υπήρχε, βέβαια, και κατά την πρώτη οθωμανική κυριαρχία, η σημαντική όμως διαφορά σε σχέση με την περίοδο της δεύτερης Βενετοκρατίας έγκειται στο γεγονός της νομοθετικής επιβολής του κοινωνικού διαχωρισμού. Το ερώτημα στο οποίο η έρευνα δεν έχει δώσει ακόμη ικανοποιητική απάντηση είναι αν με το πέρασμα από την οθωμανική στη βενετική κυριαρχία βελτιώθηκαν ή, αντίθετα, αν επιδεινώθηκαν οι συνθήκες διαβίωσης της μεγάλης μάζας του πελοποννησιακού πληθυσμού της Πελοποννήσου.

Σημαντικές διαφορές, που ενισχύουν τη θέση ότι συνέβη μία πολυεπίπεδη ρήξη ανάμεσα στις δύο αυτές περιόδους εντοπίζονται και στο ζήτημα της γαιοκτησίας. Ως γνωστόν κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο επικρατούσε το τιμαριωτικό σύστημα γαιοκτησίας, που προέκυψε από την ανάγκη συντήρησης ενός πολυάριθμου στρατού από τους πόρους μιας αγροτικής οικονομίας ασιατικού τύπου. Σταδιακά τον 17^ο αι. στη θέση των περισσότερων τιμαριών δημιουργούνται *τσιφλίκια*²². Πριν από την κατάκτησή της Πελοποννήσου από τους Ενετούς το μεγαλύτερο και ευφορότερο τμήμα της καλλιεργήσιμης γης ήταν *τσιφλίκια* που

---

¹⁶ Βλ. (Ντόκος 1999-2000, 243-244), (Μάλλιαρης 2008, 238 κ. εξ.), (Παπαδία - Λάλα 2010, 119) και ιδίως (Παπαδία - Λάλα 2005, 465-500). Η έρευνα του ονοματολογίου των μελών της Κοινότητας των Πατρών έδειξε το πέρασμα ντόπιων οικογενειών, που προφανώς είχαν κάποιο κοινωνικό βάρος κατά την προηγούμενη οθωμανική περίοδο, στη νέα βενετική εποχή, γεγονός που υποδεικνύει την ύπαρξη κάποιας συνέχειας στον κοινωνικό ιστό της πόλης. (Μάλλιαρης 2008, 295-296).

¹⁷ (Παπαδία - Λάλα 2005, 498)

¹⁸ (Παπαδία - Λάλα 2005, 465-500), (Παπαδία - Λάλα 1993, 185), (Παπαδία - Λάλα 2010, 119-120), (Μάλλιαρης 2009, 70).

¹⁹ (Παπαδία - Λάλα 2005, 478), (Παπαδία - Λάλα 2010, 123).

²⁰ (Pyliá 2001, I, 40), (Παπασταματίου 2009, 193-194).

²¹ Πρβλ. (Παπαδία - Λάλα 1993, 185), (Μάλλιαρης 2008, 241).

²² Βλ. ενδεικτικά (Mantran 1989, 127-129, 324-328), (Inalcik - Quataert 2008, 114-145/2011, 47-52).

ανήκαν, κατά κανόνα, στους Οθωμανούς και τα καλλιεργούσαν συνήθως οι χριστιανοί²³. Όταν η χώρα πέρασε στη βενετική κυριαρχία, όλη η γη που κατείχαν πριν οι Οθωμανοί περιήλθε, με βάση το δικαίωμα της κατάκτησης, στην κυριότητα του βενετικού Δημοσίου· τουλάχιστον οι γαίες που δεν ανήκαν πριν σε χριστιανούς. Η ανατροπή του παλαιού γαιοκτητικού καθεστώτος της έγγειας κτήσης δημιούργησε μια νέα πραγματικότητα σ' όλα τα επίπεδα της οικονομικής ζωής της Πελοποννήσου.

Το πρόβλημα που είχαν ν' αντιμετωπίσουν Ενετοί, ως διαχειριστές της νέας τους κτήσης ήταν ο διαχωρισμός της δημόσιας γης από την ιδιωτική. Τα δύο συστήματα γαιοκτησίας, το βενετικό και το οθωμανικό, εκτός από τη γεωγραφική σύμπτωση, δεν είχαν δομικές ομοιότητες. Η βενετική πραγματικότητα ήταν απλούστερη: οι γαίες διακρίνονταν σε δημόσιες και ιδιωτικές²⁴. Μεγάλο όμως μέρος των γαιών παρέμενε ακαλλιέργητο. Διαπιστώθηκε ότι υπήρχε οξύ δημογραφικό πρόβλημα, οι διαστάσεις του οποίου ήταν αντιστρόφως ανάλογες προς το μέγεθος των διαθέσιμων γαιών. Κύριες αιτίες του ήταν ο πόλεμος, οι απώλειες των μουσουλμάνων, η ακούσια εγκατάλειψη του Μοριά από χριστιανούς, οι επιδημίες πανώλης και η γενικότερη δημογραφική κρίση τον 17^ο αι.²⁵.

Για ν' αντιμετωπισθεί το οξύ πρόβλημα της έλλειψης εργατικών οργανώθηκε από τη βενετική διοίκηση μεγάλη κλίμακας εποικισμός της χώρας²⁶. Στους επήλυδες παραχωρήθηκαν ή δόθηκαν προς ενοικίαση γαίες. Οι παραχωρήσεις (*concessioni*) έγιναν με βάση κυρίως την κοινωνική και οικονομική θέση των εποίκων στις παλιές πατρίδες τους και τις εκδουλεύσεις που είχαν προσφέρει ή που θα μπορούσαν να προσφέρουν στη βενετική διοίκηση. Πολλοί απέκτησαν τότε μεγάλες εκτάσεις γαιών με ψευδείς δηλώσεις ή με πλαστογραφημένα έγγραφα²⁷. Μια καινοτομία της βενετικής εξουσίας ήταν τα κτηματολόγια αρκετών περιοχών της Πελοποννήσου, απαραίτητα για την εφαρμογή του νέου φορολογικού συστήματος που επέβαλε²⁸. Πρέπει να υπογραμμίσουμε το ότι οι Οθωμανοί μετά την επανακατάκτηση της Πελοποννήσου αναγνώρισαν αυτές τις ιδιοκτησίες των χριστιανών, ενώ αποδόθηκαν σε όσους Οθωμανούς επέστειψαν οι παλαιές τους γαίες²⁹. Τούτο σημαίνει πως συνεχίζεται στον τομέα της γαιοκτησίας, σχεδόν αδιατάρακτα, η προηγούμενη οθωμανική περίοδος, αφού μεσολάβησε η βενετική τριακονταετία, με ό,τι καινούργιο αυτή συνεπέφερε στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα.

Ρήξεις αλλά και συνέχειες εντοπίζονται και στη φορολογία. Στο δημοσιονομικό και κυρίως στο φορολογικό και δασμολογικό σύστημα η πιο ουσιώδης μεταβολή αφορούσε στην κατάργηση του κεφαλικού φόρου (*χαράτσι*) της οθωμανικής περιόδου και στην καθιέρωση της *δεκάτης* (*decima*) –η οποία εισπραττόταν και από τους Οθωμανούς-, ως κύριου και γενικευμένου φόρου που επιβαλλόταν σ' όλους τους παραγωγούς αγροτικών προϊόντων. Και

²³ (Balta 2004, 57-59), (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XIV-XV).

²⁴ (Μάλλιαρης 2008, 110)

²⁵ Πρβλ. (Παναγιωτόπουλος 1985, 123-134), (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XV-XVI).

²⁶ (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XVII κ. εξ.), όπου οι *ξενονερίτες* υπολογίζονται σε 20.000· και αναλυτικά για την επαρχία Αχαΐας (Μάλλιαρης 2008, 33-90).

²⁷ (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XXXV), (Μάλλιαρης 2008, 109 κ. εξ.).

²⁸ Βλ. για τα κτηματολόγια της Πελοποννήσου (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XXIV-LIX), τα οποία συνιστούν, αναμφίβολα, μία τομή/καινοτομία, σε σχέση με την προηγούμενη οθωμανική περίοδο.

²⁹ Σύμφωνα με τον κανονισμό του Μοριά, του 1716 (Εγ. 1129), (Balta 1993, 49-51)· πρβλ. (Μάλλιαρης 2008, 140 σημ. 98 και 144-145), όπου ορθά επισημαίνει ότι «μια έρευνα προς την κατεύθυνση της συστηματικής αποδελτίωσης όλων των κλήρων γης και των ονομάτων των κατόχων τους μπορεί να αποδώσει τη γαιοκτητική εικόνα μιας περιοχής κατά την προηγούμενη της βενετικής περιόδου εποχή της τουρκοκρατίας» και (Βακαλόπουλος 1973, 80).

στις δύο περιόδους παρατηρούνται ίδια φαινόμενα αναφορικά με τη φορολογία: εκμίσθωση των φόρων, αυθαιρεσίες κατά την είσπραξή τους και αδυναμία καταβολής τους, εξ ου τα συχνά παράπονα των κατοίκων³⁰. Η οικονομική πολιτική της Βενετίας αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση και απομύζηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων των κτήσεών της, γι' αυτό και το φορολογικό της σύστημα είχε ως στόχο τον περιορισμό των τοπικών εξόδων και την εισροή κεφαλαίων στα ταμεία της³¹.

Σημαντικές διαφορές παρατηρούνται και στον τρόπο διεξαγωγής του εμπορίου. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, χάρη στις εμπορικές συμφωνίες (*διομολογήσεις /capitulations*), που συνήψε η Υψηλή Πύλη με δυτικοευρωπαϊκές Δυνάμεις το εμπόριο διεξαγόταν ελεύθερα και με όρους ανταγωνισμού³². Αντίθετα, οι Βενετοί άσκησαν πολιτική μονοπωλιακού εμπορίου, επιτρέποντας τη σύναψη εμπορικών σχέσεων των ντόπιων μόνο με τη Βενετία³³.

Ας σημειωθεί ότι οι Βενετοί, παράλληλα με τη φορολογία, τους δασμούς και τα υποχρεωτικά μονοπώλια, καθιέρωσαν μια σειρά από τακτικές ή έκτακτες αγγαρείες που αποσκοπούσαν στην εξυπηρέτηση της διοίκησης, των στρατιωτικών αναγκών και των αμυντικών οχυρωματικών έργων. Το γεγονός αυτό προκαλούσε πολλά παράπονα και αντιδράσεις και ήταν καθοριστικός παράγοντας της αντιπάθειας που ένοιωθαν τα κατώτερα στρώματα του πελοποννησιακού λαού, τα οποία εκτελούσαν αυτές τις αγγαρείες, για τη βενετική διοίκηση³⁴.

Ένα ζήτημα στο οποίο οι δύο κατακτητές εφάρμοσαν διαφορετική, εν πολλοίς, πολιτική, είναι αυτό της θρησκείας. Είναι γνωστή η κατώτερη νομικά θέση των μη μουσουλμάνων υπηκόων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε σχέση με τους μουσουλμάνους, αλλά, από την άλλη πλευρά, και η προστασία που παρείχε ο ιερός Νόμος στους υποταγμένους «λαούς της Βίβλου» (Χριστιανούς και Εβραίους)³⁵. Χάρη σ' αυτή την «προστασία» οι χριστιανοί ασκούσαν σχετικά ελεύθερα τη λατρεία τους. Εξισλαμισμοί πολλοί δεν σημειώθηκαν στην Πελοπόννησο, αν εξαιρέσουμε έναν αριθμό μεταστροφών στο ισλάμ στην περιοχή της Γαστούνης, που όπως φαίνεται μεταστράφηκαν στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα λόγω των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης³⁶. Πώς, λοιπόν, περίμεναν οι γηγενείς χριστιανοί τους ομόθρησκους, πλην ετερόδοξους Ενετούς, όταν αυτοί επιχειρήσαν και πέτυχαν να κατακτήσουν την Πελοπόννησο και ποια ήταν η πολιτική εφάρμοσαν οι νέοι κατακτητές στα θρησκευτικής φύσεως ζητήματα;

Σύμφωνα με τις εγκυρότερες μελέτες πάνω σ' αυτό το ζήτημα, η στάση των Ενετών στα εκκλησιαστικά ζητήματα συνοψίζεται στο ό,τι συμπεριφέρονταν πρώτα ως Βενετοί και κατόπιν ως χριστιανοί³⁷. Η πολιτική τους αυτή αφορούσε κυρίως στη διαφοροποίησή τους από τις κοσμικές επιλογές του Πάπα. Οι χριστιανοί υπήκοοι της νέας κτήσης ήταν, σύμφωνα με το Statuto του 1689, ελεύθεροι να ακολουθήσουν όποια από τα δύο δόγματα ήθελαν. Η χριστιανική πίστη εθεωρείτο ως η μόνη αληθινή, αντίθετα με τη μωαμεθανική η οποία, κατά

³⁰ (Ντόκος - Παναγόπουλος 1993, XIII-XIV), (Πανοπούλου 1993, 304-305).

³¹ (Γάσπαρης 2010, 261-263)

³² Βλ. πρόχειρα (Mantran 1989, 155, 245-246, 541-542 κ. αλ.), (Inalcik - Quataert 2008, 53-57, 210-215, 259-260 κ. αλ.).

³³ Βλ. γενικά (Γάσπαρης 2010)

³⁴ Βλ. για τις αγγαρείες και τις κοινωνικές τους επιπτώσεις (Ντόκος 1999-2000), (Νικολάου 2009).

³⁵ Βλ. από το πλήθος των σχετικών αναφορών (Fattal 1958), (Barkey 2013, 168-172).

³⁶ (Νικολάου 2006, 19-35)

³⁷ Για την εκκλησιαστική πολιτική της Βενετίας στην Πελοπόννησο βλ. (Guida 1989, 112 κ. εξ.), (Πανοπούλου 1993, 296-297), (Μαλτέζου 1996-1997), (Παπαδία - Λάλα 205, 468), (Τσακίρης 2009) και ιδίως (Μιχάλαγα 2008), όπου σφαιρική ανάπτυξη όλων των επιμέρους ζητημάτων επί τη βάση ανέκδοτου αρχαιικού υλικού.

τους Ενετούς, ήταν *ψεύτικη και μισητή*. Γι' αυτό έπρεπε να απαγορευθεί η άσκηση κάθε άλλης λατρείας και να ορισθούν αυστηρές ποινές για τους αλλόθρησκους, οι οποίοι χαρακτηρίζονται *ribelli di Dio Signore (επαναστάτες κατά του Θεού)*³⁸. Είναι εμφανής η διαφορετική αντιμετώπιση των αλλόθρησκων από τη βενετική και από την οθωμανική εξουσία.

Η διακήρυξη ωστόσο της ισότητας των δύο δογμάτων παρέμεινε θεωρητική, εφόσον οι Ενετοί δεν εμπιστευόνταν απόλυτα τους Έλληνες, επειδή φοβούνταν την επιρροή του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Το γεγονός ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν υπέκειτο στον έλεγχο της Γαληνοτάτης, ενώ αντίθετα, υφίστατο την επιρροή του Σουλτάνου και, παράλληλα, αποτελούσε δυναμικό παράγοντα υποκίνησης του κλήρου και μέσω αυτού του πληθυσμού σε συμπεριφορές εχθρικές προς τη Βενετία, προβλημάτιζε τους νέου κυριάρχους³⁹.

Οι Βενετοί παραχώρησαν στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία της Πελοποννήσου πλήρη δικαιοδοσία στους Λατίνους κατοίκους της, αλλά δεν επέτρεψαν στον Πάπα να αποκτήσει καμία υπεροχή στην Ορθόδοξη Εκκλησία⁴⁰. Με τον τρόπο αυτό η Ορθόδοξη Εκκλησία διατήρησε την περιουσία και τα προνόμια τα οποία κατείχε από την εποχή της οθωμανικής διακυβέρνησης. Η εκλογή των αρχιερέων αποτέλεσε ακρογωνιαίο λίθο της θρησκευτικής πολιτικής των Ενετών, αφού έτσι θέλησαν να εδραιώσουν την εξουσία τους με την εκλογή φιλικά προσκείμενων σ' αυτούς ιεραρχών. Μάλιστα η διαδικασία εκλογής τους έγινε αντικείμενο ειδικής νομοθετικής ρύθμισης⁴¹.

Ζήτημα σημαντικής τριβής αποτέλεσε η απαγόρευση εισπραξης εισφορών για το Πατριαρχείο Κων/πόλεως. Ορθά κατάλαβαν οι Ενετοί ότι τα πατριαρχικά *δοσίματα* είχαν ως τελικό προορισμό το σουλτανικό Ταμείο. Όμως η πολιτική των Ενετών σ' αυτό το ζήτημα – αντίθετη με την πολιτική της Υψηλής Πύλης- ήταν μία από τις βασικές αιτίες δημιουργίας αντιβενετικών αισθημάτων στα λαϊκά στρώματα του ορθόδοξου πληθυσμού⁴². Είναι πάντως γεγονός ότι οι Ενετοί διοικητές θέλησαν να εξυγιάνουν την κοινωνική και λειτουργική ζωή της Εκκλησίας και ότι η ορθόδοξη πίστη και ο κατώτερος τουλάχιστον κλήρος δεν εκδιώχθηκαν⁴³.

Δεν έχουμε εδώ τη δυνατότητα να επεκταθούμε και σε άλλης φύσεως –εξίσου σημαντικά ζητήματα- όπως η εισαγωγή στο *Βασίλειο του Μοριά* ενός νέου δικαίου με τα *Statuti*, τα οποία μετέφεραν δυτικούς θεσμούς⁴⁴, το ενδιαφέρον για την ίδρυση σχολείων⁴⁵, που όμως δεν ήταν απαλλαγμένο (και) από υστερόβουλες σκοπιμότητες για προσηλυτισμό των νέων στον καθολικισμό, την κρατική πολιτική στους τομείς της υγείας και της κοινωνικής μέριμνας (ίδρυση λοιμοκαθαρηθρίων, νοσοκομείου και βρεφοκομείου στο Ναύπλιο, σιταποθήκης για τους φτωχούς στο Μυστρά⁴⁶ κλπ.) και διάφορα άλλα «φιλολαϊκά

³⁸ (Μαλτέζου 1996-1997, 123-124)

³⁹ (Μιχάλαγα 2008, 215-216), Cozzi 1985, 752).

⁴⁰ (Μιχάλαγα 2008, 249)

⁴¹ Το Statuto του 1689 και τα Leggi του 1704, στα οποία αναφερόταν χαρακτηριστικά ότι *πρόθεση του νομοθέτη είναι η προαγωγή του σεβασμού προς την Ορθόδοξη Εκκλησία και η εξυγίανση του κλήρου*, καθόριζαν τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα των επισκόπων· (Μιχάλαγα 2008, 228-234), Cozzi 1985, 759-760).

⁴² (Μιχάλαγα 2008, 218 κ. εξ.)

⁴³ (Μιχάλαγα 2008, 218 κ. εξ.)

⁴⁴ Πρβλ. (Cozzi 1985), (Guida 1989), (Μαλτέζου 1996-1997).

⁴⁵ (Μιχάλαγα 2008, 220 κ. εξ., 271-272).

⁴⁶ (Παπαδία - Λάλα 2005, 491-492).

μέτρα», άγνωστα κατά την προηγούμενη οθωμανική περίοδο, τα οποία συνιστούν καινοτομίες και, κατά κάποιον τρόπο τομές, για την ιστορία της Πελοποννήσου.

Ύστερα από όσα, πολύ σύντομα, εκθέσαμε παραπάνω τίθεται εκ νέου το αρχικό ερώτημα. Έχουμε την περίοδο αυτή στην Πελοπόννησο, με την εναλλαγή των δύο κατακτητών, ρήξη ή συνέχεια; Κατά τη γνώμη μου συμβαίνουν και τα δύο, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό σε διάφορους τομείς· πρωτίστως όμως έχουμε ρίζεις.

Ας προσπαθήσουμε τώρα να δώσουμε απάντηση στο πολύ ενδιαφέρον αλλά και δύσκολο ερώτημα που θέσαμε στην εισαγωγή της ανακοίνωσής μας. Πως προσέλαβε ο λαός της Πελοποννήσου αυτή την αλλαγή κυριάρχων και τι δείχνει η στάση που κράτησε το καλοκαίρι του 1715, όταν οι Τούρκοι εκστράτευσαν για να ανακτήσουν την Πελοπόννησο;

Το ζήτημα αυτό απασχόλησε αρκετούς ιστορικούς⁴⁷. Σίγουρα, η στάση του ντόπιου πληθυσμού έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην εξέλιξη του πολέμου. Οι Ενετοί αξιωματούχοι στις εκθέσεις τους κατηγορούν τους Έλληνες για παθητική στάση έναντι των Τούρκων, ακόμη και για σύμπραξη με τον τουρκικό στρατό, κάτι για το οποίο δεν υπάρχει καμία βέβαιη μαρτυρία. Είναι όμως γεγονός ότι ορισμένοι τοπικοί παράγοντες (όπως ο γιατρός του Μυστρά Ηλίας Δόξας) προσήλθαν και παραδόθηκαν στον επικεφαλής του οθωμανικού στρατού⁴⁸. Σύγχρονοι με τα γεγονότα Ενετοί ιστορικοί προσάπτουν την κατηγορία για φιλοτουρκική στάση και σε κύκλους του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, ενώ οι Ενετοί αξιωματούχοι μιλούν, ανοιχτά, για προπαγάνδα ορθόδοξων κληρικών και μοναχών υπέρ των Τούρκων⁴⁹. Είναι βέβαιο ότι η τοπική Εκκλησία είχε σοβαρούς λόγους να είναι αντίθετη με την παρουσία, των Ενετών στην Πελοπόννησο, γιατί προσπάθησαν να την απομονώσουν από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως⁵⁰.

Πρέπει να επισημάνουμε τη διαφορετική στάση που κράτησαν τα διάφορα στρώματα του πελοποννησιακού πληθυσμού. Οι αγρότες, όντας δυσαρεστημένοι από τις πολλές αγγαρείες, δεν πολέμησαν στο πλευρό των Ενετών, αν εξαιρέσουμε τη μικρή αντίσταση που πρόβαλαν σε κάποιες περιοχές (στο Δάρα κ. α.). Αντίθετα, οι αστοί (ιδίως οι έμποροι) έχοντας αναπτύξει στενούς δεσμούς με τη Βενετία συμπαρατάχθηκαν μ' αυτή. Αλλά και τα μέλη των αστικών κοινοτήτων της Πελοποννήσου έβλεπαν στη διατήρηση της βενετικής εξουσίας τα εχέγγυα για την εξασφάλιση των κεκτημένων τους και έσπευσαν να βοηθήσουν, οικονομικά κυρίως, στην οργάνωση της άμυνας⁵¹. Με τους Ενετούς συμπαρατάχθηκαν και όλοι σχεδόν οι μεγαλοϊδιοκτήτες. Οι περισσότεροι ήταν ξένοι, στους οποίους η ενετική διοίκηση είχε παραχωρήσει μεγάλες εκτάσεις γαιών. Αντίθετα, ορισμένοι πρόκριτοι όπως, για

⁴⁷ Βλ. (Σακελλαρίου 1936)· (Λιάτα 1975), (Γιαννόπουλος 2011, 499-502), (Χατζόπουλος 2002, 109-188), (Παπαδία - Λάλα 2004, 499-500) και ιδίως (Μάλλιαρης 2001-2002), ο οποίος εξετάζει αυτό το ζήτημα υπό το φως ανέκδοτων αρχειακών πηγών.

⁴⁸ (Μάλλιαρης 2001-2002, 423-424), όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁹ (Μάλλιαρης 2001-2002, 424-425)

⁵⁰ (Μιχάλαγα 2008, 213-216). Θεωρούμε πολύ ορθή την παρατήρηση του Α. Μάλλιαρη ότι ο «υπερτονισμός της δογματικής διαφοράς και η θρυλούμενη εχθρότητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τη Ρωμαιοκαθολική και το αντίστροφο, η ιστοριογραφική συμμόρφωση προς απλουστευτικά ερμηνευτικά σχήματα, που αγνοούν τη σύνθετη μορφή των κοινωνικών και οικονομικών δομών της πελοποννησιακής κοινωνίας αυτής της περιόδου, δεν βοηθούν στην αντίληψη του κοινωνικοπολιτικού γίγνεσθαι και οδηγούν σε ποικίλες παρανοήσεις στην προσπάθεια κατανόησης της στάσης των κατοίκων» (Μάλλιαρης 2008, 298).

⁵¹ Πρβλ. (Σακελλαρίου 1936), (Χασιώτης 1974, 39-40), (Λιάτα 1975, 119-120, 132), (Μάλλιαρης 2001-2002, 423-424), (Νικολάου 2009, 136-137).

παράδειγμα, κάποιιοι από τους Νοταράδες, θα τηρήσουν φιλοτουρκική στάση και θ' ανταμειφθούν⁵².

Ο πελοποννησιακός λαός βρέθηκε τότε σ' ένα πολύ μεγάλο δίλημμα: από τη μια εκαλείτο να πολεμήσει στο πλευρό μιας στρατιωτικά ανίσχυρης χριστιανικής και ετερόδοξης δύναμης, από την οποία είχε υποστεί επί τριάντα χρόνια οικονομική εκμετάλλευση, και από την άλλη να υποταχθεί ή να αντισταθεί σε μία αλλόθρησκη πανίσχυρη δύναμη, που υποσχόταν παροχή προνομίων, αλλά από την οποία είχε στο όχι μακρινό παρελθόν οδυνηρές αναμνήσεις. Τα προνομιούχα μέλη των κοινοτήτων, με σαφή φιλοβενετικό προσανατολισμό, τήρησαν κατά την κρίσιμη περίοδο της καθεστωτικής αλλαγής φιλοβενετική στάση, ενώ οι περισσότεροι επήλυδες εγκατέλειψαν τη χώρα. Αντίθετα άλλοι τήρησαν αμφίσημη στάση και παρέμειναν στη χώρα υπό την τουρκική κυριαρχία, αφού κατόρθωσαν, έχοντας χειρισθεί επιδέξια την εμπειρία τους στις οθωμανικές πρακτικές, να διασφαλίσουν με νέες συμφωνίες τη διατήρηση του υπερέχοντος καθεστώτος τους⁵³.

Όλα, λοιπόν, τα δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η βραχύχρονη δεύτερη βενετική κυριαρχία στην Πελοπόννησο χαρακτηρίζεται, εν πολλοίς, από μία μεταβατικότητα. Ταυτόχρονα η περίοδος αυτή, που διακόπτει για λίγο την μακρά οθωμανική κυριαρχία στην πελοποννησιακή χερσόνησο, αποτελεί και μία «γέφυρα» που ενώνει τις δύο οθωμανοκρατίες, μία μικρής διάρκειας πολιτική και κοινωνικο-οικονομική τομή στην ιστορική πορεία του τόπου και μερική ανατροπή (σε οικονομικό - κοινωνικό επίπεδο) σε σχέση με την πρώτη Τουρκοκρατία. Ανατροπή η οποία δεν έγινε πολύ αισθητή από τον γηγενή πληθυσμό· ιδίως από τα κατώτερα λαϊκά στρώματα. Οποσδήποτε, η βίαιη διακοπή της βενετικής κυριαρχίας δεν επέτρεψε την εξέλιξη και την παγίωση των θεσμών που ήθελε να επιβάλει η βενετική διοίκηση. Ωστόσο, στις νέες συνθήκες της δεύτερης Τουρκοκρατίας είναι ανιχνεύσιμες ορισμένες επιβιώσεις της Ενετοκρατίας, οι οποίες αποτελούν ένα πολύ ενδιαφέρον και ανεπεξέργαστο ακόμη πεδίο έρευνας. Η ανίχνευσή τους και η ενδελεχής μελέτη της «μετάβασης» από τη μία εξουσία στην άλλη είναι ζήτημα εξαιρετικής σημασίας, που μπορεί να εξετασθεί μόνο σε μια συνθετική εργασία, η οποία θα συνεξετάζει -όσο τούτο είναι εφικτό- και τις τρεις αυτές περιόδους. Μία τέτοια μελέτη πρέπει ν' αξιοποιεί όλα τα διαθέσιμα αρχειακά τεκμήρια και τα κεκτημένα της διεθνούς ιστοριογραφίας πάνω σε τέτοιου είδους ζητήματα.

Βιβλιογραφία

Βακαλόπουλος, Απόστολος: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973.

Balta, Evangelia: «Settlements and population in the Morea in 1645», *Osmanli Arařtirmalari* XXIV (2004): 53-63.

Barkey, Karen: *Αυτοκρατορίες και διαφορετικότητα. Οι Οθωμανοί σε συγκριτικό πλαίσιο*, μετάφραση Μαρίνα Δημητριάδου, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.

Γάσπαρης, Χαράλαμπος: «Εμπόριο και φορολόγηση προϊόντων». Στο: Μαλτέζου, Χρύσα (επιστημονική επιμ.): *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α'-Β', Αθήνα - Βενετία 2010, τ. Α': 253-274.

Cessi Roberto: *Storia della Repubblica di Venezia*, Φλωρεντία 1981.

Γιαννόπουλος, Γιάννης: *Τσιταντίνοι, οι snob της βενετικής περιφέρειας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011.

⁵² (Μάλλιαρης 2001-2002, 425-427)

⁵³ (Βλ. Παπαδία - Λάλα 2004, 499-500)

- Cozzi, G: «La Republica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)». Στο: *L'età dei Lumi. Stufi storici sul Settecento in onore di Franco Venturi*, II, Νάπολη 1985: 739-789.
- Eickhof, E., *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645-1700*, Στουτγάρδη 1988.
- Fattal, Antoine: *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958.
- Garzoni, Pietro: *Istoria della Repubblica di Venezia in tempo della sacra lega contra Maometto IV e tre suoi successori, Gran Sultani de' Turchi*, Parti I-II, Βενετία MDCCV [1705], MDCCXVI [1716].
- Guida, Francesco: «L'ultima esperianza "Imperiale" di Venezia: la Vevezia in Norea dopo la pace di Carlovitz», *Studi Balkanici (Publicati in occasione del VI Congresso Internazionale dell' Association Internationale d'Etudes Sud-Est Européennes, Sofia 30/8-5/9 1989)* a cura di F. Guida-Luisa Valmarin, Quaderni du Clio-8, Ρώμη 1989: 107-136.
- Inalcik, Halil - Quataert, Donald: *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' 1300-1600, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2008, 2011, [αγγλική έκδ. Κέιμπριτζ 1994].
- Itzkowitz, Norman: *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική Παράδοση*, πρόλογος - μετάφραση - σχολιασμός Στεφ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008.
- Λιάτα, Ευτυχία: «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ιουλίου 1715), (9 1715)», *Μνήμων* 5 (1975): 101-156.
- Λιάτα, Ευτυχία - Τσικνάκης, Κώστας: *Με την Αρμάδα του Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*. εισαγωγή-επιμέλεια Ευτυχία Λιάτα, μεταγραφή Κ. Τσικνάκης, εκδ. Ολκός, Αθήνα 1998.
- Locatelli, Alessandro: *Racconto storico della Veneta Guerra in Levante contro l'Impero Ottomano dall'anno 1684 fino all'anno 1690*, due parti un uno volume, Μπολόνια M.DC.XCI [1691].
- Μάλλιαρης, Αλέξης: «Η τουρκική εισβολή στην Πελοπόννησο (1715) και η στάση του πληθυσμού έναντι Βενετών και Τούρκων», *Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολη 24-29 Σεπτ. 2000)*, τόμος 3^{ος}, Αθήνα 2002: 420-436.
- Μάλλιαρης, Αλέξης: *Η Πάτρα κατά τη βενετική περίοδο (1687-1715): Γη, πληθυσμοί, κοινωνία στη Β.Α. Πελοπόννησο*, Βενετία 2008.
- Μάλλιαρης, Αλέξης: «Ελληνοβενετική συνύπαρξη στην Πελοπόννησο (1687-1715: Συμβίωση, αλληλεπιδράσεις, υιοθεσία κοινού πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού λεξιλογίου». Στο: *Δρόμοι κοινοί. Μελέτες για την κοινωνία και τον πολιτισμό αφιερωμένες στην Αικατερίνη Κουμαριανού*, έκδ. ΕΜΝΕ, Αθήνα 2009: 67-76.
- Μαλτέζου, Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση): *Venetiae quasi alterum Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, έκδοση Ελληνικό Ίδρυμα Πολιτισμού, Αθήνα 1993.
- Μαλτέζου, Χρύσα: «Και πάλι για το *Statuto per il Regno di Morea*», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Άργον - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτ. 2000)*, τόμος 3^{ος}, Αθήνα 1996-1997: 120-128.
- Μαλτέζου, Χρύσα (επιστημονική επιμ.): *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. 1-2, Αθήνα - Βενετία 2010.
- Mantran, Robert (επιμ.): *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd. Fayard, Παρίσι 1989.
- Marasso, Laura - Sturaiti, Anastasia: *Imagini dal mito. La conquista veneziana della Morea (1684-1699)*, Fondazione Scientifica Querini Stampalia, 2001.
- Μιχάλαγα, Δέσποινα: *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, Αθήνα 2008.
- Μπαλάτ, Ευαγγελία: «Οι κανονναμέδες του Μοριά». *Τστωρ* 6 (1993): 29-70.

- Νικολάου, Γεώργιος: *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως το 1821*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.
- Νικολάου, Γιώργος: «Εκκλήσεις Πελοποννησίων προς τον γενικό προβλεπτή Πελοποννήσου Francesco Grimani για απαλλαγή από αγγαρείες (1698/1699)», στου ίδιου: *Μελέτες ιστορίας του πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17ου αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2009: 115-150.
- Ντόκος Κων/νος - Παναγόπουλος Γεώργιος: *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1993 (Εισαγωγή Κ. Ντόκου).
- Ντόκος Κων/νος: «Οι αστικές κοινότητες και οι αγγαρείες του Δημοσίου στη βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο», *Εώα και Εσπέρια* 4 (1999-2000): 243-281.
- Παναγιωτόπουλος, Βασίλης: *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αιώνας*, Αθήνα 1985.
- Πανοπούλου Αγγελική: «Βενετία και ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση». Στο: *Veneriae quasi altrum Byzantium, ό. π.*: 277-370.
- Παπαδία - Λάλα, Αναστασία: «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση». Στο: *Veneriae quasi altrum Byzantium, ό. π.*: 173-276.
- Παπαδία - Λάλα, Αναστασία: *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.)*, Βενετία 2004.
- Παπαδία - Λάλα, Αναστασία: «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», στο: *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα*. Στο: *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π., τ. Α'*: 105-127.
- Παπασταματίου, Δημήτριος: *Οικονομικοκοινωνικοί μηχανισμοί και το προϋχοντικό φαινόμενο στην οθωμανική Πελοπόννησο τον 18^ο αιώνα: η περίπτωση του Παναγιώτη Μπενάκη*, ανέκδοτη διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009.
- Pylia, Martha: *Les notables moréotes, fin du XVIIIe-début du XIXe siècle: fonctions et comportements*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Université de Paris I, Παρίσι 2001.
- Σακελλαρίου Μιχαήλ: «Η ανάκτησις της Πελοποννήσου υπό των Τούρκων εν έτει 1715», *Ελληνικά* 9 (1936): 221-240.
- Setton, Kenneth, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Φιλαδέλφεια 1991.
- Στουραίτη, Αναστασία: «Αφηγηματικότητα και Ιστορία. Ο πόλεμος του Μοριά (1684-1699) στο έργο του ιστορικού Pietro Garzoni», *Θησαυρίσματα* 29 (1999): 365-390.
- Sturaiti, Anastasia, *Memorie di un ritorno. La Guerra di Morea (1684-1699) nei manoscritti della Querini Stampalia*, Fondazione Scientifica Querini Stampalia, 2001.
- Τσακίρης, Βασίλης: «Η εκκλησιαστική πολιτική της Βενετίας στον Μοριά κατά τη δεύτερη Ενετοκρατία (1684-1715)», *Τα Ιστορικά* τ. 26/τεύχ. 51 (Δεκ. 2009): 299-314.
- Τσικνάκης, Κώστας: «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π., τ. 1*: 21-67.
- Φωτόπουλος, Αθανάσιος: *Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.
- Χασιώτης, Ιωάννης: «Η κάμψη της οθωμανικής δυνάμεως», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* τ. Ι' (1974): 8-51.
- Χατζόπουλος, Δημήτριος: *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος, 1714-1718*, Αθήνα 2002.